International Journal of Sanskrit Research 2021; 7(1): 19-20

International Journal of Sanskrit Research

अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2021; 7(1): 19-20
© 2021 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 05-11-2020
Accepted: 12-12-2020

सुरजित् मण्डल
शोधच्छात्र, न्यायवैशेषिकविभागः
श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविद्या
पीठम् नवदेहली, नई दिल्ली, भारत

Corresponding Author:
सुरजित् मण्डल
शोधच्छात्र, न्यायवैशेषिकविभागः
श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविद्या
पीठम् नवदेहली, नई दिल्ली, भारत

परामर्शस्वरूपविमर्शः

सुरजित् मण्डल

प्रस्तावना

अनुमित्यपेक्षितहेतुतत्त्वेषु परामर्शो{स्ति प्रमुखो हेतुः। अस्मिन्नेव प्रकरणे पूर्वमुक्तस्य व्याप्तिविशिष्टस्य हेतोः पक्षवृत्तित्वज्ञानं परामर्शः।[1] यथा पूर्वनिरूपितायाम् अनुमानप्रक्रियामेकस्यां स्थितौ ज्ञानमिदमुत्पद्यते फ्वर्ह्यिाप्यधूमवानयं पर्वतःय इति। एतज्ज्ञानम् एव परामर्श इत्युच्यते। इदमेव लिर्ग्ङपरामर्श इति तृतीयपरामर्श इति चोच्यते। परामर्शज्ञानाव्यवहितोत्तरमनुमितेरुत्पादाद् अयमनुमितेः साक्षात्करणमित्युच्यते। अनुमितिकरणविषयकं न्यायशास्त्रो मतत्रायमस्ति प्रचलितम्। तत्रा लिर्ग्ङज्ञानं करणमित्येकम्, व्याप्तिज्ञानं करणमिति द्वितीयम्, परामर्शज्ञानं करणमिति च तृतीयम्। तत्रा चाद्यं वैशेषिकमतम्। एतत् समर्थयन् शघङ्करमिश्रः प्रोवाच– व्यापारवि (असाधरणं कारणं करणमुच्यते। परामर्शस्तु स्वयं व्यापारस्तत्रा च व्यापारान्तरकल्पनाया असम्भवात्, परामर्शरूपव्यापारवत्वघटितकरणलक्षणमपि सघ्घटते। विपरीतं चैतस्योत्तरकाल– भवास्तार्किकाः पक्षर्ध्मतया ज्ञायमानमेव लिर्ग्ङज्ञानं करणं मन्यन्ते। पक्षर्ध्मतया लिर्ग्ङज्ञानं च न परामर्शज्ञानादतिरिच्यते। अतश्च लिर्ग्ङज्ञानस्य स्थाने परामर्शज्ञानमेवा– नुमितिकरणं मन्तव्यम्। विश्वनाथप्रभृतयः प्राचीननैयायिकास्तु नैतदभ्युपगच्छन्ति तेषां मते व्यापाररूपस्यव्यापारवत्वाभावात्करणत्वासम्भवात्। अतश्चते व्याप्तिज्ञान– मेवानुमितिकरणं प्राहुर्न परामर्शज्ञानम्।[2]

अत्रा पुनः परामर्शज्ञानमेवानुमितिकरणमभिमन्यमाना नव्यनैयायिका द्विध समादधति संस्काररूपव्यापारवत्तया परामर्शो{नुमित्योरुभयोर्जायमानतया समकालिकत्वेन तयोः कार्यकारणभावसम्भवात् तैः कल्प्यते यत् करणस्य व्यापारत्वं नानिवार्यम्, किन्तु कार्याव्यवहितपूर्ववृत्तिकारणमेव करणमिति।[3]

विश्वनाथस्तु व्याप्तिज्ञानमेव करणम्, परामर्शस्तु व्यापार इत्याह। एतेन कार्याव्यवहितपूर्ववर्तिनः करणत्वं न तस्याभिमतमिति प्रतीयते। तथा स्वीकारे हि इन्द्रियस्य ज्ञानकरणत्वं नाभिमन्तुं शक्यते। स्वीकृतं च तेनापि भगवता सूत्राकृता गौतमेनापि च प्रत्यक्षज्ञानं प्रतीन्द्रियस्य करणत्वम्।[4] उपरि प्रदर्शितश्च अस्माभिरनुमानक्रमो विश्वनाथमतमेवैतदनुसरति इति स्मर्तव्यम्। अयमेव तत्त्वसमुच्चयो{नुमानप्रक्रियायां प्रमुखो ज्ञातव्यविषयः।

परामर्शस्तु स्वयं व्यापारस्तत्रा च व्यापारान्तरकल्पनाया असम्भवात्, परामर्शरूप– व्यापारवत्त्वघटितकरणलक्षणमपि सल्टते। विपरीतं चैतस्योत्तरकालभवास्तार्किकाः पक्षर्ध्मतया ज्ञायमानमेव लिग्ज्ञानं करणं मन्यन्ते। पक्षर्ध्मतया लिग्ज्ञानं च न परामर्शज्ञानादतिरिच्यते। अतच लिग्ज्ञानस्य स्थाने परामर्शज्ञानमेवानुमितिकरणं मन्तव्यम्। विम्नाथप्रभृतयः प्राचीननैयायिकास्तु नैतदभ्युपगच्छन्ति। तेषां मते व्यापारवतो{साधरण– कारणस्यैव कारणत्वात् परामर्शस्य च व्यापाररूपस्य व्यापारवत्त्वाभावात् करणत्वासम्भावात्। अतच ते व्याप्तिज्ञानमेवानुमितिकरणं प्राहुर्न परामर्शज्ञानम्।[5]

अत्रा पुनः परामर्शज्ञानमेवानुमितिकरणममिति मन्ययाना नव्यनैयामिकाः द्विध समादधति– संस्काररूपव्यापारवत्तया परामर्शो{नुमितिकरणमित्येकम्। अत्राापि पुनः परामर्शव्यवहितोत्तरं संस्कारानुमित्योरुभयोर्जायमानतया समकालिकत्वेन तयोः कार्यकारणभावसम्भवात् तैः कल्प्यते यत् कारणस्य व्यापारत्वं नानिवार्यम्, किन्तु कार्याव्यवहितपूर्ववृतिकारणमेव करणमिति।[6]

विम्नाथस्तु व्याप्तिज्ञानमेव करणं परामर्शस्तु व्यापार इत्याह। एतेन कार्याव्यवहितपूर्ववर्तिनः कारणत्वं न तस्याभिमतमिति प्रतीयते। तथा स्वीकारे हि इन्द्रियस्य ज्ञानकरणत्वं नाभिमन्तुं शक्यते। स्वीकृतं च तेनापि भगवता सूत्राकृता गौतमेनापि च प्रत्यक्षज्ञानं प्रतीन्द्रियस्य करणत्वम्।[6] उपरि प्रदर्शितचास्माभिरनुमानक्रमो विम्नाथमतमेवैतदनुसरति इति स्मर्तव्यम्। अयमेव तत्त्वसमुच्चयो{नुमानप्रक्रियायां प्रमुखो ज्ञातव्यविषयः।

न्यायसि(न्ते तावत् परामर्शशब्दो{यं इदं प्रथमतया न्यायवार्तिकारेण भारद्वाजोद्योतकरेण पारिभाषिकतया अस्मिन्नर्थे प्रयुक्तः।

''स्मृत्या वात्स्यायनभाष्यपघिक्तव्याख्यानावसरे लिघ्गदर्शनपदं लिघ्गपरामर्शरूपतया अभ्यधायि वार्तिककारेण।''[7]
ये वेफचित् एवं परामर्श नाभ्युपजिगमिषन्ति तैः उपनयोऽ{पि नेषितव्य इति उदयनाचार्यः परिशु(ौ अवादीत्। न च स्वार्थानुमाने द्वितीयलिघ्गदर्शनेनैव पक्षधर्मतायाः अवगमात् परामर्शो अनावश्यक इति वाच्यम्। पक्षधर्मतायाः अनुमानोपयोगित्वात्। सा च उपनयेन प्रदर्श्यते, न द्वितीयलिघ्गदर्शनेन। अतः स्वार्थानुमाने परामर्शं, परार्थानुमाने चोपनयं अवश्यमभ्युपगच्छन्ति तर्विफकाः।

न्यायसारव्याख्याने न्यायमुक्तावल्यां अपरार्वफदेवेनेवमुक्तम्–
''सामर्थ्यं पुनः इदमेव साध्नस्य, यद् व्याप्तिग्रहणकृतं पक्षधर्मत्ववेदनम्''

इति। अर्थात् व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानमित्येव पफलति। तत्वचिन्तामणिकारोक्तं परामर्शलक्षणमिदम्–
''पक्षधर्मव्याप्तिविशिष्ज्ञानं तदनन्तरविशिष्वैशिष्ट्ज्ञानं पक्षे वा तृतीयलिघ्गपरामर्शः।'' (त. चि. अ.–1262) इति।
दीधितिकारः रघुनाथशिरोमणिस्तु–
''व्याप्यपक्षयोः वैशिष्ट्ावगाहिज्ञानत्वेन हेतुत्वम्। विनिगमनाविरहेण अन्यतरविशेषणविशेष्यभावस्य अतन्त्रात्वात्'' (त. चि. अ. दी. –1236–63) इति।
विश्वनाथस्तु व्याप्तिविशिष्स्य पक्षेण सह वैशिष्ट्ावगाहिज्ञानं परामर्शः। तच्च अनुमितिजनकम्। एतच्च ज्ञानं पक्षे व्याप्यः इति अथवा पक्षो व्याप्यवान् इति वा ज्ञानम्। तत्रा च क्रमेण पक्षे साध्यं पक्षः साध्यवान् इत्यनुमितिर्जायते इत्यवोचत।[8] उक्तविधदपि परामर्शात् पक्षः साध्यवान् इत्येवानुमितिरुपजायत इति अन्येषां मतम्। वस्तुतस्तु अनुभवानुरोध्ेन पक्षविशेष्यकपरामर्शस्यैव हेतुत्वमिति दिनकरभट्टः। तत्रा युक्तिस्तु वर्ींव्याप्यधूमवांश्चायं इत्याकारकः पक्षविशेष्यक उपनय एव सर्वसम्मतत्त्वात् (दिन.–447)। व्याप्तिविशिष् च यत्पक्षधर्मताज्ञानं स परामर्श इति अÂम्भट्टः।
भट्टैस्तावत् परामर्शस्य अनुमितिहेतुत्वं नाघ्गीक्रियते। अत एव तैः वाक्यावयवेषु उवनयोऽ{पि नोररीकृतः। पार्थसारथिमिश्रस्तु परामर्शपदं शास्त्रादीपिकायां प्रयुक्ते।[9] किन्तु स्वमते तस्य अघ्गीकार इति न वुफत्रााापि प्रतिपादयति। अन्यैश्च भाट्टैः परामर्शशब्दोऽ{पि न प्रयुज्यते। अथ ताख्ककैरुच्यमानः व्याप्तिविशिष्वैशिष्ट्ावगाहिरूपः परामर्शः नानुमितित्वावच्छिÂ प्रति हेतुर्भवितुमर्हति। वर्ींव्याप्यधूमवान् पर्वत इति ज्ञानमन्तरापि यत्रा वा पर्वतः धूमवान् इति प्रत्यक्षम्, ततश्च वर्ींव्याप्यः धूमः इति स्मरणम्, तत्रा ज्ञानद्वयादेव अनुमितिरुत्पद्यत इति। न सर्वत्रा व्याप्तिविशिष्वैशिष्ट्ावगाहिज्ञानं अनुमित्युत्पत्तिं प्रत्यपेक्षितम् परन्तु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेनेव कारणत्वं तत्राावश्यकम्। अतः विशिष्ज्ञानकल्पनं नैयायिकमते गौरवावहमेवेति भाट्टैः परामर्शस्य अनुमितिं नियमेन कारणत्वं नाभ्युपगम्यते (त. चि. अ.–1177)।
प्राभाकरैरपि भाट्टैरिव परामर्शस्य अनुमितिकारणत्वं नाभ्युपगम्यते। बृहती–
त्राछजुविमलापञ्चिका–काशिका–नयविवेक–विवेकतत्व–प्रकरणपञ्चिका–तन्त्रारहस्य–प्रभा करविजयादिषु प्रामाणिवेफषु प्रभाकरग्रन्थेषु परामर्शनिरूपणस्य मृग्यत्वात्। प्रत्युत वेफषुचनग्रन्थेषु वाक्यावयवनिरूपणावसरे प्रतिज्ञा– हेतु– उदाहरणान्येवाभ्युपगतानि नोपनयः (न. वि...239) अत एवमनुमीयते यत्– प्राभाकराणामपि भाट्टवत् नेष् परामर्शस्यानुमितिकारणत्वमिति।

समीक्षणम्

परामर्श इति पारिभाषिकं पदं अस्मिÂर्थे इदं प्रथमतया न्यायवार्तिककारेण उद्योतकरेण प्रायोजीति प्रागवोचाम। ततः प्रागिदं लिघ्गदर्शनपदेन व्यवहृतं दार्शनिवैफः नैयायिवैफरेव अयं शब्दः विलक्षणेऽ{स्मिन् अर्थे असकृत् प्रयुक्तः। भाट्टैः प्राभाकरैश्च विशिष्ज्ञानस्यैव अनुमानकारणता नाघ्गीकृतेति तैरयं विशिष्ज्ञानरूपपरामर्शशब्दः न प्रयुक्तः परामृश्यत इति हि परामर्शः।
अत्रा विषये नैयायिकमतं भाट्टैः प्राभाकरैश्च परित्यक्तमित्येव वक्तव्यम्। किन्तु सर्वत्रा व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं नानुमितौ हेतुः इति तैरुक्ततया इदमस्वाभिर्ज्ञायते यत्– क्वचित् कारणता तेषामप्यविरु(वेति। तत्परित्यागे ते गौरवरूपं कारणमुत्पादयन्ति।
अत्रा त्रिष्वपि मतेषु परामर्शस्यानुमितौ कारणत्वमभ्युपगच्छतां ताख्ककाणां मतमेव साधियः। तथा हि विशिष्ज्ञानाघ्गीकारे मीमांसवैफः यद् गौरवमुपदर्शितं तÂ समीचीनम्। व्याप्यतावच्छेदकाज्ञानेऽ{पि वर्ींव्याप्यवान् इति ज्ञानादपि अनुमित्युत्पत्तेः लाघवात् व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन हेतुत्वम्। एवं च तदा धूमवान् पर्वत इति ज्ञानादप्यनुमितिरुत्पद्येत इत्यापत्तिः। व्याप्यतावच्छेदकीभूतधूमत्वप्रकारकस्य पक्षधर्मताज्ञानस्य च विद्यमानत्वात्। यदि तत्रा गृहड्ढमाणता विशेषणीक्रियते तर्हि चैत्रास्य व्याप्तिग्रहे, मैत्रास्य पक्षधर्मताज्ञानात् अनुमित्यापत्तिः। यदि तत्पुरुषीयत्वनिवेशः तदा अनन्तकार्यकारणभावः आपतति। एवं च वृश्चिकभिया पलायनस्य आशीविषमुखे निपातः।
नैयायिकमते तु समवायसम्बन्ध्ेन व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानं समवायसम्बन्ध्ेन अनुमितिं जनयति। अतः नैवानन्तकार्यकारणभावकल्पनायासः। यदि व्याप्तिप्रकारकस्य पक्षधर्मताज्ञानस्य स्वातन्त्रयेण कारणत्वं तदा कार्यकारणभावद्वयमभ्युपगन्तव्यं भवेत्। अन्यच्च वर्ींव्याप्यो धूमः, आलोकवान् पर्वतः इति ज्ञानादपि अनुमितिः जायेत इत्यापत्तिः।
अतः यत्रा भवφिः ज्ञानद्वयमिष्यते तत्रा विशिष्ज्ञानं तत् कल्पनीयम्। पफलमुखगौरवं नैव दोषावहम् इति नैयायिकानां सि(न्तः। पूर्वोक्तोभयपक्षपरामर्शेण इदमस्माभिः निश्चीयते यत्– मीमांसकमतापेक्षया नैयायिकमतमिदं अनुमितिकारणतया परामर्शाभ्युपगमपक्षः युक्ततरमिति।

सन्दर्भ

1. तर्कसघ्ग्रहस्य 90 पृष्ठे, भाषापरिच्छेदे 67 द्वितीयपादे तथा न्यायमुक्तावल्यां 287 पृष्ठे।
2. भाषापरिच्छेदः, पृष्ठ–66
3. भाषापरिच्छेदः, पृष्ठ–72
4. भाषापरिच्छेदः, पृष्ठ–66
5. भाषापरिच्छेदे, पृ.– 66
6. भाषारत्ने, पृ.– 72
7. भाषापरिच्छेदे, पृ.– 66
8. बुभुत्सावतो द्वितीयात् लिघ्गदर्शनात् संस्काराभिव्यवत्यनन्तरकालं स्मृतिः, स्मृत्यनन्तरं च पुनलिघ्गदर्शनं अयं धूम इति। तदिदमन्तिमं प्रत्यक्षं पूर्वाभ्यां प्रत्यक्षाभ्यां स्मृत्या चानुगृहड्ढमाणं लिघ्गपरामर्शरूपमनुमानं भवति। ;न्या. वा.– 292द्ध
9. व्याप्यस्य पक्षवृत्तित्वधीः परामर्श उच्यते– कारि– 475
10. व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं परमर्शः। यथा – वर्ींव्याप्यधूमवानयं पर्वत इति ज्ञानं परामर्शः– त. स.– 38
11. स्मरणस्यापि तत्परामर्शप्रमोशेन अनुभवाभिमानोपपत्तेः। वस्तुतः अनुभवत्वं त्वसि(मेव प्रमाणाभावात्– श. दी.– 63